

УДК 81'367.623:[811.161.3+811.111]

UDC 81'367.623:[811.161.3+811.111]

**КАТЭГОРЫЯ МЕНТАЛЬНАСЦІ
Ў БЕЛАРУСКАЙ
І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ****CATEGORY OF MENTALITY
IN THE BELARUSIAN
AND ENGLISH LANGUAGES****В. А. Мусіенка,***кандыдат філалагічных навук,
выкладчык кафедры замежных моў
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка***V. Musiyenka,***Candidate of Philological Sciences,
Lecturer of the Department of Foreign
Languages of Belarusian State Pedagogical
University named after Maxim Tank*

Паступіў у рэдакцыю 17.04.2024.

Received on 17.04.2024.

У артыкуле разглядаюцца ментальнасць, мова і лінгвістыка, іх узаемасувязь у сучаснай парадыгме мовазнаўства, другасныя ментальныя намінацыі трох асноўных часцін мовы: назоўнікі, прыметнікі і дзеясловы. Выяўляецца здольнасць такіх намінацый да ўтварэння семантычных мадэлей, па якіх утвараюцца другасныя лексіка-семантычныя варыянты ў беларускай і англійскай мовах. Устанаўліваецца тэматычная суаднесенасць кампанентаў зыходнай донаравай і рэцыпіентнай сфер.

Ключавыя словы: ментальнасць, беларуская мова, англійская мова, назоўнік, прыметнік, дзеяслоў, семантыка, другасная намінацыя, мадэль, семантычная дэрывацыя.

The article examines mentality, language and linguistics, their relationship in the modern paradigm of linguistics. Secondary mental nominations of the three main parts of speech are considered: nouns, adjectives and verbs. The ability of such nominations to form semantic models that form secondary lexical-semantic variants in the Belarusian and English languages has been revealed. The thematic correlation between the components of the initial donor and recipient spheres has been established.

Keywords: mentality, Belarusian language, English language, noun, adjective, verb, semantics, secondary nomination, model, semantic derivation.

Слоўнік Мэрыям-Вэбстэр вызначае ментальнасць як (1) разумовую моц або здольнасць (г. зн. інтэлект) або (2) спосаб мыслення (г. зн. светапогляд). Ментальнасць, такім чынам, акрэсленая ў кантэксце мовы і лінгвістыкі, можа быць разгледжана двума магчымымі і фактычна супрацьлеглымі шляхамі. Адзін з іх заключаецца ў тым, што калі мова з'яўляецца сістэмай знакаў або сімвалаў, якая абстрагуецца ад навакольнага асяроддзя і таму функцыянуе сама па сабе, яна, здаецца, ніякім чынам не звязана з ментальнасцю. Іншы магчымы шлях вядзе нас у адваротным кірунку: мы можам сказаць, што сувязь паміж мовай і ментальнасцю не толькі моцная, але і насамрэч непарыўная. Гэты другі шлях затым разгаліноўваецца на два больш канкрэтныя падыходы, кожны з якіх суадносіцца з адным са значэнняў ментальнасці, як гэта вызначана ў слоўніку Мэрыям-Вэбстэр. Калі псіхіку разумець як разумовую здольнасць або інтэлект, мы ўступаем у вобласць псіхалінгвістыкі, вывучэння розуму, разумовых працэсаў, якія выконваюць людзі як кагнітыўныя істоты. Калі, у сваю чаргу, разумець гэта як спосаб мыслення, пэўную схільнасць да рэчаіснасці або сістэму перакананняў і каштоўнасцей, мы ўступаем у сферу антрапалагічнай лінгвістыкі або культуралагічнай лінгвістыкі.

Для гэтага нам трэба разглядаць мову ў сувязі з яе асяроддзем і галоўным чынам з яе носбітамі; не як абстрактную сістэму, а як эманцыю чалавечага вопыту, жыцця, свядомасці і светапогляду. Кратка абмяркуем гэтыя два віды сувязі.

Многія аўтары сцвярджаюць, што вывучэнне мовы мае сэнс толькі тады, калі мы хочам такім чынам адкрыць для сябе працу чалавечага розуму. У 1950-х і 1960-х гг. Ноам Хомскі ініцыяваў вялікую даследчую праграму, прызначаную для стварэння фармальнага алгарытму або сістэмы алгарытмаў, якія б імітавалі разумовыя аперацыі, дзе розум разглядаўся як вылічальная машына [1]. Джэры Фодар, у сваю чаргу, прапанаваў так званую гіпотэзу мовы мыслення, дзе ён сцвярджаў, што разумовыя аперацыі ўпарадкаваны і структураваны і працякаюць аналагічна мове ў форме, якая называецца ментальнай [2]. Карацей кажучы, гэта азначае, што мысленне падобна да мовы. Мы аперыруем паняццямі і звязваем іх спосабамі, паралельнымі таму, як мы звязваем моўныя адзінкі – такім чынам, існуе пэўная граматыка мыслення. У кагнітыўнай лінгвістыцы выкарыстоўваецца іншы падыход, прапанаваны Рональдам Лангакерам, Джорджам Лакофам, Жылем Факоньё, Маркам Тэрнерам і многімі іншымі: мова разглядаецца тут

як кагнітыўная здольнасць, якая прытрымліваецца тых жа прынцыпаў, што і іншыя кагнітыўныя працэсы чалавека, такія як катэгарызацыя [3]. Такім чынам, ён можа і павінен быць апісаны з выкарыстаннем тых жа канструкцый, якія бяруць пачатак у кагнітыўнай псіхалогіі, такіх як арганізацыя фігуры і фона, памеры канструкцыі або катэгарызацыя на аснове прататыпаў. Будзе неабходным прывесці прыклады першых двух прынцыпаў. У такіх выказваннях, як *She played the piano for us yesterday* – Яна ўчора грала для нас на піяніна, *It was her who played the piano for us yesterday* – Гэта яна ўчора грала для нас на піяніна, *It was yesterday that she played the piano for us* – Гэта ўчора яна грала для нас на піяніна або *What she did yesterday was play the piano for us* – Учора яна грала для нас на піяніна выкарыстоўваецца практычна аднолькавы змест але арганізаваны па-рознаму з акцэнтам на ўвагу на пэўным элеменце паведамлення. Гэты элемент разглядаецца як фігура, якая ставіцца як аснова на фоне астатняй часткі паведамлення. Іншымі словамі, выкарыстоўваецца чалавечая здольнасць тлумачыць адну і тую ж сітуацыю рознымі спосабамі. Такія працэсы канструявання маюць мноства кантэкставых форм, дзе выбар фігуры і фону з'яўляецца толькі адным з праяўленняў такога працэсу. Яшчэ адным фактарам, напрыклад, з'яўляецца ступень спецыфічнасці: сказы *She played music* – Яна грала музыку, *She played the piano* – Яна грала на фартэпіяна і *She played Mozart on this magnificent Steinway* – Яна грала Моцарта на гэтым цудоўным Стэйнвэй, усе азначаюць «больш-менш» адно і тое ж, але па меры прасоўвання становяцца ўсё больш і больш дэталёвымі. Карацей кажучы, значэнне, выражанае ў мове, разглядаецца тут як канцэптуалізацыя, нешта такое, што ўзнікае за кошт разумовых здольнасцей гаворачага.

Але ментальнасць таксама бярэ свой пачатак у культуры, паколькі некаторыя аўтары, такія як Поль Фрыдрых і Майкл Агар, прапанавалі гаварыць не пра мову і культуру, а пра лінгвакультуру / моўную культуру [4]. Гэта падводзіць нас да другога значэння ментальнасці, як яно вызначана ў слоўніку Мэрыям-Вэбстэр: ментальнасць як кропка гледжання або светапогляд. Безумоўна, гэта звязана з кагнітыўнай лінгвістычнай ідэяй мовы як канцэптуалізацыі, паколькі сіла канцэптуалізацыі з'яўляецца не толькі індывідуальнай – яна таксама супольная або калектыўная. Сапраўды, пазнанне – гэта справа чалавечага розуму, але гэта таксама і справа чалавечых розумаў – і гэтыя розумы не функцыянуюць ізалявана адзін ад аднаго. Хутчэй за ўсё, яны дзейнічаюць у культурным асяроддзі, фарміруючы гэтае асярод-

дзе, але таксама і фарміруюцца самі пад іх уплывам. Іншымі словамі, пазнанне можа мець культурную аб'ёмнасць. Лінгвісты дзесяцігоддзямі спрачаліся наконт спецыфічных сувязей і напрамку ўплыву паміж мовай, культурай і пазнаннем (калі гэтыя тры ўвогуле можна раз'яднаць), але ў антрапалагічнай лінгвістыцы (або лінгвістычнай антрапалогіі ці культурнай лінгвістыцы) факт наяўнасці такіх (неразрыўных) сувязей у прынцыпе бяспрэчны. Шырокамашабныя даследаванні па гэтых пытаннях былі калі не ініцыяваны, то ўведзены ў асноўную лінгвістыку Эдвардам Сапірам і Бенджамінам Лі Уорфам, чые ідэі ставіліся пад сумненне, правяраліся або пацвярджаліся сотнямі навукоўцаў [5]. Незалежна ад высноў канкрэтных даследаванняў, у пэўны момант стала відавочна, што можна апісаць аспекты лінгвакультуры ў тэрмінах так званых культурных мадэлей, якія Джавані Беннарда і Віктар дэ Мунк вызначылі як ментальныя ўяўленні, выражаныя рознымі спосабамі праз мову, якіх трымаюцца члены дадзенай культуры [6]. Такім чынам, у нас ёсць ментальнасць, мова і культура (або лінгвакультура), заключаныя ў зручную аналітычную канструкцыю.

Занепакоенасць ментальнасцю таксама мае вырашальнае значэнне ў падыходзе, вядомым як кагнітыўная этналінгвістыка, прапанаваным Ежы Бартміньскім, дзе ў цэнтры апісання знаходзіцца так званы ментальны аб'ект: вобраз чагосьці (радзімы, каштоўнасцей, сям'і, сяброўства і г. д., а таксама матэрыяльных аб'ектаў), якія калектыўна шануюць члены дадзенай культурнай групы. Іншымі словамі, пры такім падыходзе мы пытаемся не пра тое, што такое сям'я, а пра тое, як яе разумеюць людзі, якія належаць да той ці іншай моўнай культуры [7].

Але ці можам мы зірнуць больш шырока і знайсці пэўныя ўніверсальныя значэнні? Сапраўды, Ганна Вяжбіцкая патраціла шмат гадоў на пошукі менавіта тых, якія яна называе семантычнымі прымітывамі. Г. Вяжбіцкая мяркуе, што ўсе мовы маюць агульнае ядро натуральнай семантычнай метамовы, якое складаецца з семантычных прымітываў, якія не паддаюцца дакладнаму тлумачэнню, і што гэтыя прымітывы выкарыстоўваюцца ў якасці будаўнічых блокаў для ўсіх іншых, больш складаных паняццяў [8]. Гэта вяртае нас да ідэі Лейбніца аб «алфавіце чалавечага мыслення» [9], але таксама дазваляе нам вывучаць канкрэтныя моўныя культуры, у прыватнасці праз іх ключавыя словы або фундаментальныя паняцці, якія выражаюць іх асноўныя перакананні і каштоўнасці. Многія з іх абмяркоўвала сама Г. Вяжбіцкая, такія як *душа* ці *тоска* для рускай мовы. Існуюць і іншыя аўтары, якія пайшлі па яе шлях: Карстэн Левісен засяродзіўся на

hygge на дацкай мове (па сутнасці, *хюге* азначае стварэнне цёплай атмасферы; асалода добрымі рэчамі ў жыцці з добрымі людзьмі) [10], Берт Пітэрс на *tall porru* [дасл. *высокі мак = асоба вялікага поспеху, таленту; прывілейны чалавек*] у аўстралійскай англійскай і г. д. [11]. Ключавыя словы з'яўляюцца добрай пляцоўкай для праверкі рэлятывнасці культур і іх цеснай сувязі са сваімі мовамі. Напрыклад, у нядаўняй дыскусіі паміж Маркам Паевічам і Джэймсам У. Андэрхілам выявілася галоўнае адрозненне паміж нямецкім паняццем *die Abgrund* і фундаментальнай культурнай адсутнасцю паралельнага паняцця ў англійскай мове (частотнасць і важнасць *the abyss* (бел. *бездань*) не такая інтэнсіўная для англійскамоўных) [12]. Другасны ЛСВ для слова *abyss* (*бездань*) у англійскай мове фіксуецца, як 'an extremely depressing, frightening, or dangerous situation – надзвычай дэпрэсіўная, страшная або небяспечная сітуацыя': *He sank into an abyss of despair after his wife died – Ён апусціўся ў бездань адчаю пасля смерці жонкі.*

Васіль Дзянісавіч Старычонок у беларускай мове шырока разглядае другасныя намінацыі, іх неабсяжную здольнасць утвараць перыферыю семантычнага поля ментальнасці і выяўляцца ў сэнсавых структурах іменных і дзеяслоўных лексічных адзінак [13].

Сярод намінацый, звязаных з характарыстыкай чалавека, важнае месца займаюць анімістычныя найменні, якія ўтвараюцца на базе наяўных моўных адзінак праз іх семантычныя трансфармацыі, ідэнтыфікацыі і відзмены. У рэцыпіентнай сферы анімістычных семантычных мадэлей аказваецца чалавек, які характарызуецца з пункту гледжання яго вонкавага выгляду, разумовых здольнасцей, псіхічнага складу, рысаў характару, узросту, паводзін, маралі, дзеянняў, учынкаў, адносін да іншых людзей і навакольнай рэчаіснасці. У якасці зыходнай паняццёвай сферы (вобласці-крыніцы) выступаюць першасныя ЛСВ субстантываў са значэннем жывёл і птушак, прадметаў быту, прылад працы, вупражы, адзення, абутку, галаўных убораў, дрэў і інш.

Напрыклад, у беларускай мове *надаўбень* 'жалезабетонная рэйка, тумба ці бярвяно, якія ўбіваюцца або ўкопваюцца ў зямлю як процітанкавая загарода' → 'пра тупога, неразважлівага чалавека': *Дык ведай жа, груздзіла ты гэткая, сястру я тваю ведаю, надаўбень.* (М. Лынькоў); *Ужо каторы дзень, каторы ты-дзень я дзяўбу гэтаму надаўбню* (Л. Калюга).

У англійскай мове ў назоўніку *goose* (*гусь*) актуалізаваўся другасны ЛСВ 'a large waterbird – вялікая вадаплаўная птушка' → 'a foolish person – дурны чалавек': "*Silly goose,*" *he murmured fondly.* – «Дурны гусак», – ласка-

ва прамармытаў ён. У назоўніку *clod* (*камяк*) утварыўся ЛСВ 'a lump of earth or clay – камяк зямлі або гліны' → a stupid person – дурны чалавек': *You're an insensitive clod and I hope you fall and break your neck – Ты нячулы камяк [=дурны чалавек], і я спадзяюся, што ты ўпадзеш і зламаеш сабе шыю.*

У ментальную прастору актыўна ўключаюцца ад'ектывы, аб'яднанія такімі антанімічнымі семантычнымі прыметамі, як талент, інтэлектуальнасць, свядомасць, разуменне, разважлівасць, мудрасць, глупства, неразумнасць, някемлівасць, нездагадлівасць, тупасць і інш. Такія якасці рэпрэзентуюцца першаснымі ментальнымі ЛСВ, якія складаюць ядро ментальнага кантынуума.

Напрыклад, у беларускай мове *круглы* 'які мае форму круга, шара, кола, цыліндра або падобны да іх па форме' → 'у спалучэнні са словам «дурань» абазначае: абсалютны, закончаны': *Стаў круглым ідыётам.* (К. Крапіва); *Толькі круглы дурань, хіба, прачытаўшы гэты ліст, не ведаў бы, што рабіць.* (Э. Самуйлёнак).

У англійскай мове прыметнік *warm* (*цёплы*) утварыў другасны ЛСВ 'at a fairly or comfortably high temperature – дастаткова высокая тэмпература' → 'characterized by warm-heartedness – які вызначаецца душэўнай цёплінёй': *Brought back warm memories of my childhood and family – Падзяліўся цёплымі ўспамінамі аб дзяцінстве і сям'і.*

Працэсы ўспрымання разумення, інтэрпрэтацыі інфармацыі часцей за ўсё вербалізуюць дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці. Яны з'яўляюцца ядзернымі для большасці моў, аднак у кожнай мове выяўляецца своеасабліваасць семантыкі такіх намінацый і іх функцыянальнай нагрукі. У корпус слоў, якія рэпрэзентуюць семантычнае поле ментальнасці, уключаюцца перш за ўсё дзеясловы са значэннем ментальнай дзейнасці (працэсы мыслення, пазнання, разумення, уяўлення), сферы пачуццёвага вопыту чалавека.

Напрыклад, у беларускай мове *біць* 'наносіць удары каму-небудзь з мэтай прычыніць боль; збіваць' → 'прыходзіць на розум': «*Спазніліся! Празывалі!*» – *б'е ў голаў благая думка.* (В. Быкаў); «*Не выбрала мяне, не выбрала,*» – *ліхаманкава б'е ў скронь думка.* (А. Лойка); *Што ж гэта? Як жа гэта? Чаму так?» – як дрыготка, б'е мяне распачлівая думка.* (В. Быкаў).

У англійскай мове дзеяслоў *cross* (*перасякаць*) утварыў другасны ЛСВ 'to go across; to pass or stretch from one side to the other' – 'ісці ўпоперак; пераходзіць або расцягвацца з аднаго боку на іншы' → 'to come into your mind (of thoughts, etc.)' – 'прыйсці ў галаву (пра думкі і г. д.): *It never crossed my mind that she might lose – Ніколі не перасякала мой розум*

[=не прыходзіла мне ў галаву], што яна можа прайграць.

Падводзячы вынік, можна сказаць, што людзі з'яўляюцца ментальнымі, кагнітыўнымі істотамі як у якасці асоб, так і ў якасці супольнасцей. Яны будуць рэаліі ў выглядзе сімвалічных моўных культур. Яны ўзнікаюць у выніку дзейнасці разумовых канструкцый і ўтвараюць

прасторы, у якіх мы жывем, рухаемся і асэнсоўваем свет. Натуральна, яны таксама маюць сацыяльныя сферы (інстытуты, чалавечыя адносіны, барацьба за ўладу), а таксама матэрыяльныя (фізічныя аб'екты). Тут маюцца на ўвазе сімвалічныя рэаліі, якія выкарыстоўваюць мову, культуру (лінгвакультуру) і ментальнасць / пазнанне ў якасці будаўнічага матэрыялу.

ЛІТАРАТУРА

1. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax / N. Chomsky. – Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1965. – 251 p.
2. Fodor, J. A. The Language of Thought / J. A. Fodor. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1975. – 214 p.
3. Lakoff, G. Cognitive Linguistics Symposium Gilles Fauconnier / G. Lakoff, R. Langacker // Proceedings of the Eighteenth Annual Conference of the Cognitive Science Society / In Garrison W. Cottrell (ed.). – Lawrence Erlbaum, 1996. – P. 15–18.
4. Agar, M. Language Shock: Understanding the Culture of Conversation / M. Agar. – New York : William Morrow and Company, Inc., 1994. – 284 p.
5. Sapir, E. The Sapir Whorf Hypothesis / E. Sapir, B. Lee Whorf // The Encyclopedia of Language and Linguistics. – Paragon Press and Aberdeen University Press, 1994. – P. 1–25.
6. Bennardo, G. Cultural Models: Genesis, Methods, and Experiences / G. Bennardo, V. de Munck. – Oxford University Press, 2013. – 338 p.
7. Bartminski, J. Aspects of cognitive ethnolinguistics / J. Bartminski // Ed. by Jörg Zinken [Advances in Cognitive Linguistics]. – London : Oakville: Equinox, 2009. – 250 p.
8. Wierzbicka, A. Kinship semantics: Lexical universals as a key to psychological reality / A. Wierzbicka // In Anthropological Linguistics. – № 29 (2). – 1987. – P. 131–156.
9. Leibniz, G. W. Logical papers / G. W. Leibniz. – 1966. – 148 p.
10. Levisen, C. Cultural Semantics and Social Cognition: A Case Study on the Danish Universe of Meaning / C. Levisen. – Boston, 2012. – 333 p.
11. Peeters, B. Tall poppies in the land down under: an applied ethnolinguistic approach / B. Peeters // International Journal of Language and Culture. – № 2 (2). – P. 219–243.
12. Głaz, A. The abyss in Polish. In The Abyss as a Concept for Cultural Theory: A Comparative Exploration / A. Głaz // ed. Marko Pajević. – Leiden-Boston : Brill, 2024. – P. 250–269.
13. Старычонок, В. Д. Многазначнасць слова ў беларускай мове. У 3-х кн. / В. Д. Старычонок. – Мінск : Колорград, 2017. – Кн. 2. Семантычная прастора чалавека ў мове і маўленні – 349 с.

REFERENCES

1. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax / N. Chomsky. – Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1965. – 251 p.
2. Fodor, J. A. The Language of Thought / J. A. Fodor. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1975. – 214 p.
3. Lakoff, G. Cognitive Linguistics Symposium Gilles Fauconnier / G. Lakoff, R. Langacker // Proceedings of the Eighteenth Annual Conference of the Cognitive Science Society / In Garrison W. Cottrell (ed.). – Lawrence Erlbaum, 1996. – P. 15–18.
4. Agar, M. Language Shock: Understanding the Culture of Conversation / M. Agar. – New York : William Morrow and Company, Inc., 1994. – 284 p.
5. Sapir, E. The Sapir Whorf Hypothesis / E. Sapir, B. Lee Whorf // The Encyclopedia of Language and Linguistics. – Paragon Press and Aberdeen University Press, 1994. – P. 1–25.
6. Bennardo, G. Cultural Models: Genesis, Methods, and Experiences / G. Bennardo, V. de Munck. – Oxford University Press, 2013. – 338 p.
7. Bartminski, J. Aspects of cognitive ethnolinguistics / J. Bartminski // Ed. by Jörg Zinken [Advances in Cognitive Linguistics]. – London : Oakville: Equinox, 2009. – 250 p.
8. Wierzbicka, A. Kinship semantics: Lexical universals as a key to psychological reality / A. Wierzbicka // In Anthropological Linguistics. – № 29 (2). – 1987. – P. 131–156.
9. Leibniz, G. W. Logical papers / G. W. Leibniz. – 1966. – 148 p.
10. Levisen, C. Cultural Semantics and Social Cognition: A Case Study on the Danish Universe of Meaning / C. Levisen. – Boston, 2012. – 333 p.
11. Peeters, B. Tall poppies in the land down under: an applied ethnolinguistic approach / B. Peeters // International Journal of Language and Culture. – № 2 (2). – P. 219–243.
12. Głaz, A. The abyss in Polish. In The Abyss as a Concept for Cultural Theory: A Comparative Exploration / A. Głaz // ed. Marko Pajević. – Leiden-Boston : Brill, 2024. – P. 250–269.
13. Starychonak, V. D. Mnagaznchnasc' slova ũ belaruskaj move. U 3-h kn. / V. D. Starychonak. – Minsk : Kolorgrad, 2017. – Kn. 2. Semantychnaya prastora chalaveka ũ move i maŭlenni – 349 s.